

GIOVANNI PICO DELLA MIRANDOLA OVER DE MENS

Peter van Veldhuijsen

Woord vooraf

Giovanni Pico della Mirandola is slechts eenendertig jaar oud geworden, maar niettemin behoort hij tot de beroemdste filosofen van de Renaissance. Het meest bekend is Giovanni Pico geworden met zijn geschrift over de eenheid van de waarheid en van het menselijke weten, dat vanwege het prachtige eerste gedeelte gewoonlijk maar enigszins misleidend de titel heeft gekregen *De hominis dignitate - Over de waardigheid van de mens*.

Giovanni Pico is geboren op 24 februari 1463 uit een oude Italiaanse aristocratische familie in de aan de Po gelegen gemeenschap Mirandola bij Modena. Zijn vader sterft in 1467 en hij wordt voorts opgevoed door zijn moeder, die zijn uitzonderlijke intellectuele eigenschappen zeker waardeert, maar dan met de bedoeling haar zoon te stimuleren tot het gaan volgen van een kerkelijke carrière. Vandaar dat zij hem in 1477 laat inschrijven aan de rechtenfaculteit van de universiteit van Bologna. Maar enige tijd later sterft zij, en Giovanni besluit dan zijn studie in de rechten eraan te geven en colleges te gaan volgen aan de faculteit der wijsbegeerte te Ferrara. Ook interesseert hij zich voor de theologie. Weer later begeeft Pico zich naar Padua om daar zijn studies in de filosofie voort te zetten, en wel speciaal bij de joodse geleerde Elia del Medigo, vertaler en commentator van Aristoteles en diens exegeet Averroës.

Tezelfdertijd wijdt Pico zich aan de poëzie en maakt hij kennis met de humanistische kringen van Florence, waar hij zich dan ook spoedig vestigt. Onder de nieuwe vrienden zijn onder meer Marsilio Ficino, Ermolao Barbaro en Angelo Poliziano. Met Barbaro voert Pico een beroemd geworden briefwisseling over de vraag wat voorrang heeft in de Republiek der Letteren: de waarheid der dingen zonder elegante, literaire en retorische verwoording of veeleer de schone uitdrukking, de esthetische verzorgde zeggingswijze. Voor Barbaro geldt het laatste, voor Pico het eerste. Zonder dat hij de literaire waarde van het geschreven woord veronachtzaamt - het tegendeel is eerder het geval -, is Pico toch bovenal geïnteresseerd in de wijsgerige en wetenschappelijke inhoud, de waarheid van het geschrevene. Zo wil hij dan ook zijn studies in Italië bekronen met colleges in de theologie aan de universiteit te Parijs. Hier komt hij tegen het einde van de zomer van 1485 aan en verblijft er ongeveer een halfjaar. Eind maart 1486 is Pico weer terug in Florence.

Op 7 december 1486 publiceert Pico te Rome een boekwerk bestaande uit negenhonderd stellingen, *Conclusiones sive Theses DCCCC*, op het gebied van

al het menselijke weten in religieuze, filosofische en wetenschappelijke zin.¹ In een kort woord vooraf aan deze stellingen zegt Pico het volgende 'tot de lezer':

Ten getale van 900 dialectische, ethische, natuur- en wiskundige, metafysische en theologische, magische en kabbalistische stellingen, zowel volgens diens eigen opvattingen alsook volgens die van de Chaldeeuwse, Arabische, Hebreeuwse, Griekse, Egyptische en Latijnse wijzen, zal Giovanni Pico della Mirandola, graaf van Concordia, in het openbaar een uiteenzetting geven (ed. Schefer p.18).

Het was Pico's bedoeling om begin 1487 te Rome een openbaar dispuut te organiseren over deze *Conclusiones*. Iedereen, ook voor wie het financieel moeilijk zou zijn, uit de intellectuele gemeenschap nodigde hij uit om op een welbepaald tijdstip te komen discussiëren, en wel met het doel om te komen tot een eenheidsvisie op waarheid. Pico:

De stellingen zullen niet dan na Driekoningen [6 januari 1487] bediscussieerd worden. Ondertussen worden zij gepubliceerd op alle universiteiten van Italië. En als een filosoof of theoloog ook diep uit Italië de wil zou hebben om naar Rome te komen voor het dispuut, dan biedt de heer [Giovanni Pico] die als argumenteerder zal optreden aan dat hij uit eigen middelen hem de gemaakte reiskosten zal vergoeden (ed. Kieszkowski p.90 nt.72; ed. Schefer noch ed. Biondi vermelden deze tekst).

Ter inleiding op het bedoelde dispuut schreef Pico alvast een *oratio*, de zogenoemde redevoering over de waardigheid van de mens. De openbare discussie is echter nooit gehouden, omdat een pauselijke onderzoekscommissie meende dat de *Conclusiones* ketterse en andere gevaarlijke elementen bevatten ten aanzien van de christelijke geloofsleer. Pico werd gedagvaard om voor de Inquisitie te verschijnen, maar hij wachtte zijn arrestatie niet af en vluchtte naar Parijs. In Lyon werd hij echter achterhaald en gevangen gezet. Door tussenkomst van verschillende Italiaanse vorsten werd Pico uit de gevangenis bevrijd op last van koning Charles VIII. Hij kon nu terugkeren naar Italië, naar Florence, waar hij voorts verbleef onder de bescherming van Lorenzo de Medici tot aan zijn vroegtijdige dood op 17 november 1494.

Oratio [de hominis dignitate]²

De gebruikelijk geworden titel *Oratio de hominis dignitate* is niet geheel juist. Het is onbekend welke titel Pico zelf aan zijn redevoering, die hij altijd in portefeuille heeft gehouden, gegeven zou hebben. In het inhoudsoverzicht van de *editio princeps* van de *Opera omnia* (Bononiae 1496) wordt zij *oratio quedam elegantissima* genoemd, en in zijn woord vooraf tot de rede noemt Pico's neef en uitgever Gianfrancesco haar een *oratio unica* in een brief aan Lilio Giraldi.³ Pas

in de achtste editie van het verzameld werk (*Opera omnia Basileae 1557*) wordt Pico's rede *Oratio de hominis dignitate* genoemd. Deze titel blijft tot nu toe gangbaar.

Toch is er wel iets te zeggen voor de toevoeging *de hominis dignitate*. Aan het begin van de tekst in de *editio princeps* bevindt zich een gedrukte randnotitie met de woorden *hominis dignitate*. Deze woordsamenstelling is in de gehele *Oratio* niet te vinden, maar bij de aanvang van zijn tekst spreekt Pico wel van de voorrang of voortreffelijkheid van de mens (*humanae naturae praestantia*)⁴, waarover hij dan in het vervolg zal spreken. De voortreffelijkheid en voorrangpositie van de mens ten opzichte van alle andere wezens, ook de hoogste engelen, deze *praestantia* drukt natuurlijk uit dat de mens een zeer hoge waarde en waardigheid bezit. Maar wat heeft Pico met deze waardigheid of voortreffelijkheid bedoeld?

Het Italiaanse humanisme vernieuwde een ideaal mensbeeld uit de Klassieke Oudheid, het ideaal van het speculatieve leven. In onderscheid tot de Middeleeuwen poogt de Renaissance-humanist het leven van de klassieke filosoof na te volgen, en dit zonder directe religieuze banden. Het gaat hem om een intellectueel en praktisch bestaan dat niet in onmiddellijke dienstbaarheid aan God en de Kerk gelieerd is. Tegenover het middeleeuwse contemplatieve en monastieke leven komt nu een nieuw type van menszijn, het speculatieve en studieze leven. Petrarca is een van de mooiste vroege voorbeelden. Het is de geletterde mens, de liefhebber van de *bonae litterae*, ofwel de 'priester van de Muzen', zoals Ficino hem enigszins hoogdravend noemt, die centraal komt te staan. Deze mens streeft verantwoordelijkheid na in publiek en privé opzicht en vormt zo zijn voortreffelijkheid en waardigheid. Toch vormt of maakt de Renaissance-humanist zichzelf niet in absolute vrijheid en autonomie, maar laat hij zich eerder vormen in heteronomie door welke traditie dan ook. Op de voorgrond staat zeker de Klassieke Oudheid als inspiratiebron van het nieuwe mens- en levensideaal. Maar het is sommigen, zoals Pico in het bijzonder, zeker niet te veel om hun weetbegeerte uit te strekken tot alles wat gekend en overdacht kan worden; ook de middeleeuwse scholastiek wordt niet bij voorbaat uitgesloten. "Alle wijsheid heeft zich van de barbaren naar de Grieken en van de Grieken naar ons toe verbreid," zegt Pico in zijn *Oratio*.⁵

Zo geldt ook voor Pico dat zijn begrip van de voortreffelijkheid of waardigheid van de mens niet gezocht moet worden in autonomie en de absolute vrijheid van de wil. De mens is volgens hem geen wezen dat in absolute zin, dat wil zeggen zonder enige uiterlijke of innerlijke begrenzing en beperking, zijn eigen leven kan vormen en ontwerpen. En dit om de volgende drie redenen, zoals te vinden aan het begin van de *Oratio*.

Ten eerste. De goddelijke, hoogste Bouwmeester zegt in zijn toespraak tot Adam dat hij aan de mens diens vrije wilskeuze als een eigen natuur en taak heeft gegeven (*dedimus*) en toevertrouwd (*in cuius manu te posui*). Onmiddellijk

hierna looft Pico de vrijgevigheid van God de Vader, die aan de mens gaf (*datum*) wat hij wenste te hebben en wat hij wilde zijn.⁶ Adam heeft zijn weliswaar gewenste vrijheid dus niet oorspronkelijk uit zichzelf maar van een ander, uit een andere oorsprong.

Ten tweede. God heeft bij de geboorte van Adam vijf soorten zaden en kiemen in de mens ingelegd (*indidit*): plantaardige, dierlijke, redelijke, verstandelijke en goddelijke.⁷ Deze *semina et germina*, die Adam gekregen en niet van zichzelf heeft, zijn het materiaal om zijn leven vorm te geven. Zoals de Vader aan het eind van zijn toespraak zegt, kan de mens in al zijn verkregen vrijheid deze vormgeving in twee richtingen ontwikkelen: degeneratie of regeneratie.⁸

Ten derde stelt Pico zich de vraag op welke wijze de mens nu zijn leven vorm moet gaan geven. Adam heeft een vrije wil gekregen en allerlei kiemen en zaden, "maar welke weg moeten wij opgaan en wat dienen wij tenslotte te doen?"⁹ Ook al kan de mens voor degeneratie kiezen, het is duidelijk dat Pico oproept tot een zo hoog mogelijke positie: Adam als een zoon van God, en het liefst eenwording van de mens met God zelf.¹⁰ Toch zijn wij zelf, aldus Pico, niet vrij en niet in staat om een hoge, laat staan de hoogste levensvorm uit onszelf te bereiken. Daarom moeten wij ons richten op de 'oude vaders' uit de eigen joods-christelijke traditie, maar ook op andere oude levensbeschouwingen. En Pico bespreekt dan figuren als Mozes, Jacob, Job en Paulus, tradities als de Griekse mysteriën, de wijsheid van Pythagoras en de Chaldeeuwse orakels.¹¹

Tenslotte geef ik een korte uiteenzetting van de opbouw van de *Oratio*. In het beroemd geworden eerste gedeelte beschrijft Pico zijn visie op de mens, en met name wijst hij op het na te streven hoogste levensdoel: contemplatie van en liefst eenwording met God. Wanneer hij de vraag stelt naar de weg die bewandeld moet worden om dit doel te bereiken, eindigt het eerste inleidende gedeelte van de rede. In het tweede gedeelte laat Pico zien welke wereldbeschouwelijke hulp ten dienste staat van de mens, en hij noemt en bespreekt dan voorbeeldige figuren uit zowel de joods-christelijke als andere tradities, die genoemd levensdoel bereikt hebben. Wij gewone mensen kunnen deze uitzonderlijke denkers navolgen door te filosoferen en uiteindelijk de filosofie te laten bekronen door de hoogste wetenschap, de theologie.¹² Het laatste gedeelte van de *Oratio* is voornamelijk een korte uiteenzetting van de *Conclusiones*, de verzameling van negenhonderd stellingen op filosofisch, theologisch-religieus gebied, die Pico bedoeld had publiekelijk te bespreken nadat hij zijn rede had uitgesproken.

Vertaling van het eerste gedeelte van de *Oratio*

Ik heb in de geschriften van de Arabieren gelezen, zeereerwaarde Vaders, dat Abdala de Sarraceen¹³ op de vraag wat hij op dit, om het zo uit te drukken,

schouwtoneel der wereld als het bewonderenswaardigste beschouwde, ten antwoord gaf: Niets is bewonderenswaardiger dan de mens. Met deze uitspraak komt dit woord van Mercurius¹⁴ overeen: "Een groot wonder, Asclepius, is de mens."¹⁵

Toen ik over de betekenis van deze woorden nadacht, bevredigden mij al die meningen die door velen aangevoerd werden over de voortreffelijkheid van de menselijke natuur niet: Dat de mens een middelaar zou zijn tussen de schepselen, verwant met de hogere en koning over de lagere; dat de mens uitlegger van de natuur zou zijn door de scherpzinnigheid van zijn zintuigen, door de speurzinnigheid van zijn rede en door het licht van zijn verstand; en dat de mens grens en horizon zou zijn tussen de bestendige eeuwigheid en de vervlietende tijd¹⁶ en, zoals de Perzen¹⁷ zeggen, dat hij de band, ja zelfs het hooglied van de wereld zou zijn, naar Davids getuigenis¹⁸ weinig minder dan de engelen.¹⁹ Deze karakterisering is zeker van belang, maar niet als voornaamste, dat wil zeggen niet die welke met recht aanspraak kunnen maken op het voorrecht van de hoogste bewondering. Waarom immers zouden wij dan niet eerder de engelen en de hoogstzalige hemelkoren bewonderen?

Tenslotte meende ik begrepen te hebben waarom de mens het gelukkigste levende wezen is en dus alle bewondering waardig, en vooral welke situatie²⁰ de mens door het lot binnen de orde van het heelal toegevallen is, - een plaats die niet alleen voor de wilde dieren, maar zelfs ook voor de sterren en de bovenwereldlijke geesten benijdenswaardig is. Een ongelooflijke en verbazingwekkende zaak. Maar waarom zou dit ook niet zo zijn? Want juist om deze plaats wordt de mens een groot wonder genoemd en inderdaad gewaardeerd als een bewonderenswaardig levend wezen.²¹

Welnu, Vaders, hoor aan hoe het gesteld is met die plaats van de mens en leen met de U eigen vriendelijkheid een welwillend oor aan mijn nu volgend betoog.

Reeds²² had God de Vader, de hoogste bouwmeester, dit huis van de wereld dat wij zien als een hoogst verheven tempel van zijn goddelijkheid gemaakt naar de wetten van zijn diep verborgen wijsheid. De bovenhemelse gewesten had hij met geestelijke wezens getooid en de sferen van de ether met eeuwige zielen tot leven gewekt. De slijkerige en drekvuile delen van de lagere wereld had hij bevolkt met een menigte dieren van allerlei soort. Maar toen het werk voltooid was, wenste de meesterschepper dat er iemand zou zijn die het plan en de bouw²³ van zo'n groots werk weldoordacht zou overpeinzen, die de schoonheid ervan zou beminnen en zijn grootsheid bewonderen. Daarom dacht hij uiteindelijk, toen al het werk tot stand gebracht was (zoals Mozes²⁴ en Timaeus²⁵ getuigen), aan de voortbrenging van de mens.²⁶ Maar onder de oerbeelden²⁷ was er geen waarnaar hij een nieuwe telg²⁸ zou kunnen vormen,²⁹ noch was er in zijn schatkamers iets wat hij aan zijn nieuwe zoon als erfenis zou kunnen schenken. Evenmin was er onder de plaatsen in de gehele wereld een zetel die deze beschouwer van het heelal zou kunnen innemen. Alle plaatsen waren reeds

vervuld, alle waren toebedeeld aan de hoogste, middelste en laagste zijnsordeningen.³⁰ Maar het zou niet stroken met de macht van de Vader om bij zijn allerlaatste scheppingswerk als het ware uitgeput te versagen, noch zou het stroken met zijn wijsheid om uit besluiteloosheid te weifelen in een noodzakelijk geval, en evenmin zou het stroken met zijn weldadige liefde, dat degene die bestemd was aangaande andere wezens de goddelijke welwillendheid te verheerlijken, gedwongen was om haar met betrekking tot zichzelf te veroordelen.

Tenslotte nam de hoogste kunstenaar zich voor dat degene aan wie niets eigens gegeven kon worden in gemeenschap zou staan met alles wat in het bijzonder aan elk ding afzonderlijk gegeven was.³¹ Dus aanvaardde hij de mens als een werkstuk zonder vastbepaalde natuur, en geplaatst in het middelpunt van de wereld³² heeft hij hem aldus toegesproken:

Geen vaste en zekere zetel,³³ noch een eigen aard,³⁴ noch enigerlei bijzondere taak hebben wij³⁵ jou, Adam,³⁶ gegeven, en wel opdat je naar eigen wens en oordeel die woonplaats, die aard en die taken moge verwerven en bezitten die jij³⁷ zult verkiezen. De natuur van de overige wezens is vast bepaald en beperkt binnen door ons voorgeschreven wetten. Jij, door geen grenzen³⁸ belemmerd, zult die natuur naar eigen wilsbeschikking, die ik je toevertrouwd heb, voor jezelf van te voren bepalen. Ik heb je midden in de wereld een plaats gegeven, opdat je daarvandaan alles wat er in de wereld is gemakkelijker zult kunnen overzien. Wij hebben je niet hemels noch aards, niet sterfelijk noch onsterfelijk gemaakt, opdat jij, als een jou eigen vrijwillige en eerbiedwaardige beeldhouwer en boetseerder,³⁹ jezelf vormt tot de gestalte die jij wenst. Je kunt ontaarden tot het lagere, dat beestachtig is, en je kunt wedergeboren worden tot het hogere, dat goddelijk is,- en wel op grond van je eigen zielsbesluit.

O hoogste vrijgevigheid van God de Vader, o hoogst en bewonderenswaardig geluk van de mens, aan wie datgene gegeven werd om te bezitten wat hij wenst, datgene te zijn wat hij wil. De wilde dieren echter dragen zo gauw zij geboren worden, zoals Lucilius⁴⁰ zegt, datgene uit de schoot van hun moeder met zich mee wat zij zullen bezitten. De hoogste geestelijke wezens waren vanaf het begin of kort daarna⁴¹ datgene wat zij in de altijddurende eeuwigheden zullen zijn. Bij de geboorte van de mens heeft de Vader hem allerlei zaden en kiemen voor elke levensvorm ingebracht. En de kiemen die iemand heeft opgekweekt, zullen rijpen en in hem hun vruchten dragen. Als deze kiemen plantaardig zijn, dan zal de mens een plant worden, als zij zintuiglijk van aard zijn, dan zal hij verdierlijken, als zij van redelijke aard zijn, dan zal hij zich ontwikkelen tot een hemels levend wezen, en als zij van verstandelijke aard zijn, dan zal hij een engel zijn en een zoon van God.⁴² Maar als hij, zonder tevreden te zijn met het lot van welk schepsel dan ook, zich terugtrekt binnen het centrum van zijn eenheid, dan zal hij, als in de geest van God één met God geworden, in de eenzame duisternis van de boven alles verheven Vader,⁴³ alle dingen overtreffen.

Wie zou deze onze kameleon niet bewonderen? Ofwel, wie zou volstrekt iets anders meer bewonderen? Vanwege deze veranderlijke en zichzelf omvormende natuur van hem heeft Asclepius van Athene terecht gezegd dat hij in de mysteriën door Proteus aangeduid wordt.⁴⁴ Vandaar die beroemde gedaanteverwisselingen bij de Hebreërs en de pythagoreeërs. Immers, de meer geheime theologie⁴⁵ van de Hebreërs laat nu eens de heilige Henoch veranderen in 'engel van de godheid' of zoals zij zeggen 'malakh ha shekinah', dan weer laat zij andere personen veranderen in goddelijke wezens.⁴⁶ De pythagoreeërs laten misdadige mensen verworden tot wilde dieren, en als men Empedocles gelooft, verworden zij ook tot planten.⁴⁷ In hun voetspoor bracht Mohammed dikwijls het woord ter sprake dat wie zich van de goddelijke wet zou afwenden tot een wild dier vervalt.⁴⁸ En stellig is dit terecht. Want de bast maakt niet de plant, maar haar redeloze en niets waarnemende wezen; niet de huid maakt de lastdieren, maar hun beestachtige en zintuiglijke ziel; niet het cirkelvormige lichaam maakt de hemel, maar zijn rechte rede; niet de afgescheidenheid van een lichaam maakt de engel, maar zijn geestelijk inzicht. Als je namelijk iemand zou zien die zich aan zijn buik heeft overgegeven en als een slang over de grond kruipt,⁴⁹ dan is degene die je ziet geen mens maar een struikgewas. En als je iemand zou zien die verblind is door de ijdele zinsbegoochelingen van de verbeelding, zoals die van Calypso,⁵⁰ iemand die betoverd is door verlokking en verslaafd aan de verleiding van de zintuigen, dan is degene die je ziet een wild dier en geen mens. Als je een filosoof zou zien die alle dingen volgens de rechte rede onderzoekt, vereert deze mens dan,- hij is een hemels wezen, geen wezen van de aarde. Als je een zuivere beschouwer zou zien, die geen weet heeft van zijn lichaam en teruggetrokken is in het binnenste van zijn geest, dan is deze mens geen aards en geen hemels wezen. Deze mens is een hoog verheven, met menselijk vlees omkleed, goddelijk wezen.

Is er wel iemand die de mens niet zou bewonderen? Hij die terecht in de heilige mozaïsche en christelijke geschriften nu eens met 'alle vlees' dan weer met 'elk schepsel' aangeduid wordt,⁵¹ en wel omdat hij zichzelf tot de gedaante van elk vlees, tot de eigen aard van elk schepsel vormt, vervaardigt en verandert. Daarom schrijft de Pers Evantes,⁵² wanneer hij een uiteenzetting geeft van de Chaldeeuwse theologie, dat de mens geen enkel eigen en aangeboren gezicht heeft, maar vele die vreemd zijn en van buitenaf komen. Vandaar het woord van de Chaldeeërs: "Enosh hu shinnujim vekammah tebaoth baal haj," dat wil zeggen: de mens is een levend wezen met een veelsoortige, veelvormige en afwisselende natuur.⁵³

Maar waartoe deze dingen? Welnu, opdat wij het volgende begrijpen: Aangezien wij onder die omstandigheid (*condicio*) geboren zijn dat wij zijn wat wij willen zijn, moeten wij vooral hiervoor zorgdragen dat, ook al stonden wij in hoog aanzien, niet over ons gesproken werd als hadden wij hiervan geen kennis en waren wij gelijk geworden aan de wilde dieren en het domme lastvee.⁵⁴ Maar veeleer geldt het woord van de profeet Asaph: "Jullie zijn goden en zonen van de

Allerhoogste.”⁵⁵ Laten wij dan geen misbruik maken van de welwillende vrijgevigheid van de Vader door de van hem verworven vrije keuze aan te wenden om uit iets heilzaams iets schadelijks te bewerkstelligen. Laat een heilige eierzucht onze geest binnendringen, zodat wij, niet tevreden met het middelmatige, verlangen naar het hoogste en er met al onze kracht naar streven, - want wij zijn er toe in staat als wij willen. Laten wij het aardse versmaden, laten wij het hemelse verachten⁵⁶ en laat ons, terwijl wij alles wat tot de wereld⁵⁷ behoort, achter ons laten, toesnellen naar het buitenwereldse paleis dat zich bevindt in de nabijheid van de zeer hoog verheven goddelijkheid. Daar, zoals de heilige mysteriën⁵⁸ het overleveren, bezetten de Seraphim, de Cherubim en de Tronen⁵⁹ de eerste plaatsen. Laat ons, zonder dat wij van wijken weten noch tevreden zijn met een tweede plaats, met hen wedijveren zowel in waardigheid als in roem. Als wij het willen, dan zullen wij in niets voor hen onderdoen.

Noten

¹ Op basis van de uiterst zeldzame *editio princeps* (Romae 7-12-1486 ed. Eucharius Silber) en enkele manuscripten zijn de *Conclusiones* in de volgende moderne edities uitgegeven. B. Kieszkowski, *Giovanni Pico della Mirandola. Conclusiones*, Genève 1973; A. Biondi, *Giovanni Pico della Mirandola. Conclusiones nongentae*, Firenze 1995; B. Schefer, *Jean Pic de la Mirandole. 900 Conclusions*, Parijs 1999.

² Voor de *Oratio* heb ik gebruikt de uitgave: O. Boulnois et G. Tognon, *Jean Pic de la Mirandole. Oeuvres philosophiques*, Parijs 1993, p.2-71.

³ ‘Epistolarum Liber IV’, in: G. Pico della Mirandola et Gianfrancesco Pico, *Opera omnia*, Basileae 1573 (herdruk Hildesheim 1969), tomus II, p.1369.

⁴ *Oratio* (ed. Boulnois et Tognon) p.2.

⁵ *Oratio* p.50.

⁶ *Oratio* p.4 en 6.

⁷ *Oratio* p.6-8. Pico noemt vier zaden en kiemen uitdrukkelijk. Voor de vijfde geeft hij geen naam, maar uit de vijfde mogelijkheid voor de mens om zich te vormen, namelijk om één met God te worden en daardoor paradoxaal genoeg zichzelf als mens te verliezen (vgl. *Galaten* 2,20), leid ik af dat er dus ook een goddelijke kiem in de mens moet zijn ingebracht door God.

⁸ *Oratio* p.6.

⁹ *Oratio* p.14

¹⁰ *Oratio* p.8-14

¹¹ *Oratio* p.16-36

¹² In een brief aan Alde Manuce van 11-2-1490 vat Pico de drievoudige weg van de mens op zoek naar zijn levensdoel zo samen: “de filosofie zoekt de waarheid, de theologie vindt haar, de religie bezit haar.” Zie *Opera omnia*, Basileae 1573, p.359.

¹³ In de eerste redactie van zijn *Oratio* spreekt Pico van de profeet Abdala: “Abdalem prophetam sarracenum.” Zie E. Garin, “La prima redazione dell’ ‘Oratio de hominis dignitate’,” in: E. Garin, *La cultura filosofica del Rinascimento italiano*, Firenze 1979 (1961), p.231-40, p.233. In de *Conclusiones* (ed. Kieszkowski p.42) noemt Pico in these 6

van de 'Conclusiones secundum Adelandum Arabem' een zekere Abdala. Maar het blijft tot nu toe onduidelijk wie Pico met deze Abdala bedoelt.

¹⁴ Mercurius is een andere naam voor de mythische en legendarische Hermes Trismegistus over wie door vele Renaissance auteurs gezegd is dat hij ten tijde van Mozes leefde en de schrijver is van een collectie hermetische werken. In feite gaat het om een anonieme auteur van een corpus filosofische werken uit de tweede of derde eeuw na Christus. De *Asclepius* is een van deze werken, dat wij kennen in een Latijnse vertaling van een Grieks origineel, en dat overgeleverd is onder de geschriften van Apuleius. In 1996 heeft G. Quispel te Amsterdam een prachtige Nederlandse uitgave van de *Asclepius* bezorgd.

¹⁵ *Asclepius* cap.6, vgl. cap.23 (ed. Quispel p.39, p.125).

¹⁶ Vgl. Pomponazzi, *De immortalitate animae* cap.1 (ed. Mojsisch p.6-8): volgens de *antiqui* heeft de mens een plaats en natuur die instaan tussen eeuwigheid en tijd. De opvatting van deze 'ouden' wordt door Thomas van Aquino goed samengevat met zijn uitspraak over de (menselijke) ziel in *In De causis* prop.9 lectio 9, vgl. lectio 2 (ed. Saffrey p.61 rg.10-12, p.16 rg.11-12): "de ziel staat op de horizon van eeuwigheid en tijd."

¹⁷ In de eerste redactie schrijft Pico *magi*, zie Garin *art. cit.* p.233. Met deze *magi* of *Persae* bedoelt Pico de Perzische, soms half mythische wijzen en filosofen zoals Zoroaster of Zarathustra. Vgl. de 'wijzen uit het Oosten' van de Evangelies. Misschien zinspeelt Pico met *Persae* op een tekst uit de *Oracula Chaldaeorum* fr.44 (ed. Budé 1996 p.78).

¹⁸ *Psalms* 8,5-6: "Wat is de mens? (...) En gij hebt hem een weinig minder gemaakt dan de engelen." Vgl. *Hebreeën* 2,6-7.

¹⁹ Pico spreekt hier niet over de mens als mikrokosmos, klassieke karakterisering van de mens, zoals hij dat nog wel deed in een eerder werk, *Commento sopra una canzone d'amore* I cap.12 (ed. Burklin p.54). Het is gebruikelijk, zegt Pico hier, om de mens te noemen "een mikrokosmos, d.w.z. een kleine wereld." In een later werk, de *Heptaplus ad lectorem praefatio* (*Opera omnia* I p.8), zegt hij dat de uitdrukking mikrokosmos of kleine wereld een academische platitude is: "tritum in scholis."

²⁰ De tekst leest 'condicio'; vgl. de moderne zeggings 'condition humaine.'

²¹ Pico heeft nog niet gezegd wat deze bijzondere plaats van de mens inhoudt. Formeel heeft hij een nieuwe *condicio humana* voorbereid, maar materieel is er nog niets bepaald.

²² Het zou kunnen zijn dat Pico met dit woordje 'reeds' (*iam*) een tweevoudige orde in het scheppingswerk wil aanduiden. Eerst namelijk wordt de gehele wereld gemaakt maar zonder de mens (vgl. *Genesis* 1,3-26); de eerste vijf scheppingsdagen. Daarna wordt de mens gemaakt (vgl. *Genesis* 1,27-31): het tweede deel van de vijfde en de zesde scheppingsdag.

²³ "Plan en bouw," vgl. structuur, wetmatigheid, als vertaling van *ratio*. Vgl. de eerdere zeggings "naar de wetten van zijn diep verborgen wijsheid."

²⁴ Vgl. *Genesis* 1,26-27.

²⁵ Wie bedoelt Pico met Timaeus? De belangrijkste spreker in Plato's *Timaeus* is Timaeus Locrus uit Italië (vgl. *Timaeus* 20a), maar waarschijnlijk is deze figuur door Plato bedacht. Zo zou Pico kunnen zinspelen op *Timaeus* 41bvv. 'Timaeus' kan ook verwijzen naar een klein geschrift uit de eerste eeuw voor Christus, *De natura mundi et animae*, dat op pseudo-naam van Timaeus Locrus zich uitgeeft voor het grondleggende manuscript van Plato's *Timaeus*. Maar kende Pico deze tekst?

²⁶ De gedachte dat er iemand moet zijn om Gods werk te overpeinzen, te beminnen en te bewonderen lijkt sterk geïnspireerd door Philo Judaeus, *De plantatione* cap.30 n.126-29 (ed. Loeb, Philo III p.276-79).

²⁷ De term oerbeeld (*archetipum*) herinnert aan de platonische idee. Volgens Plato bestaan de ideeën buiten de geest van de goddelijke demiurg, maar volgens Pico bestaan ze binnen Gods geest. Zie zijn derde brief aan Cittadini (*Opera omnia* I p.282): "God en de idee zijn hetzelfde; het zijn van de idee is niet verschillend van het zijn van God." En *Conclusiones*, in *Theologia* n.3 (ed. Kieszowski p.65): de ideeën bestaan alleen idealiter in God. Deze interpretatie, dat de ideeën als denkinhouden binnen de goddelijke geest bestaan, is zeer waarschijnlijk geïnitieerd door Philo Judaeus. Zie zijn *De opificio mundi* 15-25: de ideeën zijn in de Logos van God.

²⁸ Met telg of spruit (*soboles*) bedoelt Pico de mens, die hij verderop ook zoon noemt.

²⁹ Pico bedoelt te zeggen dat er geen idee, geen formele gestalte voor de mens te vinden is. En dit is bij mijn weten precies ook Plato's opvatting: nergens in zijn werken spreekt hij over een idee voor de mens. Het probleem van de derde mens dat Aristoteles aanvoert tegen de ideeënleer (zie *Metaphysica* I en Plato's *Parmenides* begin) laat zien dat er in de Academie zeker gediscussieerd is over de idee mens.

³⁰ Voor de gedachte dat alle zijnden hun passende vorm en aard vanwege hun eigen idee hebben verkregen, maar dat er voor de mens geen ideaal archetype te vinden is, zou Pico geïnspireerd kunnen zijn door Plato's scheppingsmythe in de *Protagoras* 320c-21e

³¹ Pico herinnert met deze gedachte van de gemeenschappelijkheid (*commune esset*) aan het woord van Aristoteles in *De anima* III 8 (431b21): "de [menselijke] ziel is in zekere zin alles."

³² Eerder heeft Pico gezegd dat de wereld vol is en alle plaatsen bezet. Nu beweert hij dat de mens in het midden van de wereld zijn plaats heeft gekregen. Hij bedoelt hiermee dat de mens geen vaste plaats en zetel heeft, zoals hij ook geen vaste natuur heeft, maar dat hij vanuit een middenpositie alles kan overzien en zo overal kan zijn,

³³ De mens heeft geen eigen vaste plaats en zetel in de wereld, maar hij heeft wel een *condicio*, een gesitueerdheid: vanuit het midden van de wereld staat de mens open voor alles wat hij is, is hij "zo wijd als alle werkelijkheid" (H. Berger) en is zijn ziel in zekere zin alle dingen (Aristoteles).

Kris Witzoreck heeft mij gewezen op mogelijke parallellen (beïnvloeding door Pico misschien?) met moderne filosofen over de mens: Plessners 'excentrische positionaliteit' en Schelers 'Weltoffenheit' als karakterisering van de mens.

³⁴ 'Aard' is mijn vertaling van *facies*. Vgl. even tevoren de zeggung 'een werkstuk zonder vastbepaalde natuur', waar het woord 'natuur' de vertaling is van *imago*. Beide termen, *facies* en *imago*, doelen in eerste instantie op uiterlijke gestalte, vorm, gelaat, maar het gaat Pico natuurlijk om de ideale vorm, de platonische idee, het metafysische model als oer- en voorbeeld van de dingen in de werkelijkheid.

³⁵ God spreekt in het majesteitelijk meervoud, zie *Genesis* 1,26. Merk op dat Pico in deze toespraak God zowel in het meervoud als in het enkelvoud laat spreken.

³⁶ Pico spreekt van Adam en niet van Prometheus of Hercules om de mens te benoemen, terwijl deze twee namen juist in de Renaissance geliefd waren. Voor Pico is de mens namelijk geen overmoedige hemelbestormer, rebel of krachtpatser, die op absoluut vrije en autonome wijze zijn leven gestalte wil geven.

³⁷ De tekst leest *tute*. Het partikel *te* geeft nadruk aan *tu*. Het gaat Pico namelijk om de mens die zelf zijn keuzes maakt zonder van tevoren definitief tot keuzes bepaald te zijn vanuit een vast bepaalde aard en natuur.

³⁸ Het woord dat ik hier met 'grenzen' (*angustiae*) heeft vertaald heft in eerste instantie een negatieve betekenis: beperktheid, benardheid, moeilijkheid.

³⁹ De bijbetekenis van *factor* is veinzer, huichelaar, bedrieger.

⁴⁰ Lucilius, *Saturae* VI 22 (ed. Marx p.623).

⁴¹ 'Vanaf het begin' (*ab initio*) is een andere zeggingswijze voor het 'in den beginne' van *Genesis* 1,1. Maar wat bedoelt Pico nu met het 'vanaf het begin of kort daarna' van de *supremi spiritus*? Onder de christelijke theologen is er de kwestie of de engelen voor of tegelijk met de schepping van de stoffelijke wereld geschapen zijn. Zie Thomas van Aquino, *De potentia dei* qu.3 art.18-19 (ed. Marietti 1927 p.108-14a). Het schijnt dat Pico iets anders bedoelt, misschien deze ook christelijk theologische kwestie, namelijk of er tussen het moment van de schepping en de val van Lucifer een interval (*aliqua mora*) is geweest. Zie Thomas, *Summa theologiae* Ia qu.63 art.5-6 (ed. Leonina 1889 p.130-33). Zo zou er in het spoor van Thomas met Pico een tweevoudige natuur van de engel kunnen worden aangenomen: de goede natuur van alle engelen 'in den beginne' en de kwade natuur van Lucifer c.s. 'kort daarna'.

⁴² Vgl. Jamblichus, *Protrepticus* 5 (ed. Pistelli p.35 rg.14-18): "Beroofd van waarneming en geest wordt de mens gelijk aan een plant, beroofd van zijn geest alleen wordt de mens tot een dier, beroofd van het niet-verstandelijke maar blijvend in de geest wordt de mens gelijkend aan God".

⁴³ Met de 'eenzame duisternis van de Vader' bedoelt Pico de diepte en afgrond van Gods wezen, dat als onbenoembaar en onkenbaar voorafgaat aan de Drie - eenheid van de Personen. Ook in zijn *De ente et uno* cap.5 (ed. Boulnois 1993 p.104) roept Pico de mens op tot eenwording met God: "Laten wij binnentreden in het licht van het niet-weten, en laten wij verblind door de duisternis van de goddelijke schittering met de profeet uitroepen: 'bezweken ben ik, Heer, in uw voorhoven'" (*Psalms* 83,3). Als Bijbelplaats voor de goddelijke duisternis noemt Pico *Psalms* 17,12: "En hij stelde duisternis tot zijn verbergplaats." Zie ook *Exodus* 20,21.

⁴⁴ Proteus, de zee-god die zich in allerlei gedaantes kan veranderen, en de kameleon gebruikt Pico als beelden om de oneindig veranderlijke 'natuur' van de mens aan te duiden.

⁴⁵ Pico bedoelt met deze *theologia secretior* de Kaballah.

⁴⁶ Vanaf de tweede eeuw voor Christus is de aartsvader Henoch, vader van Methusalem, tot een belangrijke figuur van het jodaisme geworden. In de Kaballah wordt hij na zijn wegneming door God (*Genesis* 5,24) genoemd 'engel van de godheid', waarmee hij de goddelijke aanwezigheid in de wereld aanduidt. Zie ook J.W. van der Horst (vert. etc.), *Het boek der hemelse paleizen (3 Henoch)*, Kampen 1999.

⁴⁷ R. Ferwerda (ed. etc.), *Empedocles. Aarde, lucht, water en vuur*, Amsterdam 1997, p.86: fr.124, p.93-4: fr.152.

⁴⁸ Vgl. *Koran* Sura 2,65; Sura 5,60; Sura 7,166.

⁴⁹ Vgl. *Genesis* 3,14.

⁵⁰ Vgl. Homerus, *Odysee* zang V.

⁵¹ Voor 'alle vlees', zie *Genesis* 6,12; *Numeri* 27,16; *Job* 34,15; *Psalms* 64,3; *idem* 144,21; *Mattheus* 24,22; *Marcus* 13,20; *Lucas* 3,6; *Romeinen* 3,20. Voor 'elk schepsel', zie *Marcus* 16,15; 1 *Petrus* 2,13.

⁵² Het is niet duidelijk wie Pico bedoelt.

⁵³ Het is niet duidelijk aan welke Hebreeuwse bron Pico deze tekst heeft ontleend. Vgl. *Oracula Chaldaeorum* fr.106 met het commentaar van Psellus (ed. Budé 1996 p.92 en 172-73).

⁵⁴ *Psalm* 49,21: "De mens, die in waarde is, en geen verstand heeft, wordt gelijk aan de beesten."

⁵⁵ *Psalm* 82,6; Jezus citeert deze tekst in *Johannes* 10,34.

⁵⁶ Het hemelse is niet hoog genoeg, maar behoort nog tot de 'wereld' (vgl. noot 57). Ook kan hier meespelen Pico's kritiek op de astrologie, die hij krachtig bestreden heeft in zijn *Disputationes adversus astrologiam divinatricem*. Want de ware 'aard' van de mens gaat in alle vrijheid uit boven de vermeende invloed van sterren, planeten, en andere hemelse constellaties.

⁵⁷ De term 'wereld' heeft hier, zo lijkt het, de betekenis die hij ook heeft in *Johannes*: alles wat niet leeft en bestaat vanuit de geest van God.

⁵⁸ Pico bedoelt met de 'heilige mysteriën' in de eerste plaats de geloofsgeheimenissen van de Bijbelse geschriften, maar hij zal zeker ook gedacht hebben aan ideeën uit de mystieke werken van pseudo-Dionysius de Areopagiet.

⁵⁹ De drie soorten engelen, de Seraphim, Cherubim en Tronen, behoren, zoals Pico zegt, tot de eerste en hoogste hiërarchie van de hemelse gewesten. Seraphim wordt genoemd in *Jesaja* 6,2; Cherubim in *Ezechiël* 1 en 10; Tronen in *Kolossenzen* 1,16. Een heldere uiteenzetting van de verschillende soorten engelen geeft Thomas, *Summa theologiae* Ia qu.108 (ed. Leonina 1889 p.494-505).